

Wencz Balázs

Kádár János és Erich Honecker 1972. februári találkozója

Pártdokumentumok az MNL OL-ban és a Bundesarchivban

Jelen tanulmány célja, hogy – az eseménnyel kapcsolatos levéltári források bemutatása mellett – átfogó képet nyújtson Kádár Jánosnak Erich Honeckerrel folytatott 1972. február eleji tárgyalásáról. Erich Honecker a Német Demokratikus Köztársaság állampártja, a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, a továbbiakban SED) vezetésében 1971 májusában bekövetkezett váltást követően első alkalommal látogatott Magyarországra pártvezetői minőségében, és folytatott egyeztetéseket az MSZMP vezetőjével, Kádár János első titkárral.

Az előkészületek

„Erich Honecker elvtárs január 6-án az NDK budapesti nagykövete útján válaszolt javaslatunkra, hogy 1972. február elején készek vagyunk fogadni néhány napos baráti látogatásra az NDK párt- és kormányküldöttségét, amely viszonyozza Kádár János és Fock Jenő elvtársnak 1970. januárban¹ az NDK-ban tett látogatását.”² 1972 januárjának végére biztossá vált, hogy az MSZMP Központi Bizottsága (KB) és a Magyar Népköztársaság Kormányának meghívását elfogadva az NDK párt- és kormányküldöttsége 1972. február 2–3. között Magyarországon tartózkodik majd.

A keletnémet küldöttséget – az előzetes egyeztetéseknek megfelelően – Erich Honecker,³ a SED Központi Bizottságának első titkára vezette.⁴ A küldöttség tagjai voltak továbbá Werner Lamberz, a SED KB Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára, Wolfgang Rauchfuss, a SED KB tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese, Oskar Fischer, a SED KB tagja, külügyminiszterhelyettes és dr. Herbert Plaschke, az NDK budapesti nagykövete. A küldöttség kíséretéhez tartozott többek között

¹ Kádár János és Fock Jenő 1970. január 28–30. között tett látogatást Berlinben.

² MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ó. e. 212.

³ Erich Honecker (1912. augusztus 25. – 1994. május 29.), a SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) főtitkára, az NDK államtanácsának elnöke. Az első titkári tisztségét Walter Ulbricht 1971. májusi leváltását követően egészen 1989 októberéig ő töltötte be. Müller-Enbergs-Wielgohs-Hoffmann –Herbst–Kirschey-Feix, 2010: 575–576.

⁴ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ó. e. 202.

Gerhard König, a SED KB osztályvezető-helyettese, Georg Folk, a SED KB magyar referense, Peter Günther, az NDK Külügyminisztériuma magyar szekciójának vezetője és Günther Huhn, az NDK–Magyar Gazdasági Vegyesbizottság titkára. A magyar tárgyalófél tagjai voltak – Kádár János mellett – Aczél György, dr. Tímár Mátyás, Puja Frigyes és Kovács Imre, szakértőként pedig dr. Perjési László, Barity Miklós és Serfőző Lajos vettek részt a kétnapos tárgyalássorozat eseményein.⁵

Az NDK párt- és kormányküldöttsége magyarországi látogatásának publikációs tervét egy 1972. január 26-án kelt, „Szigorúan bizalmas” minősítésű irat tartalmazza. A tervezet szerint a látogatással kapcsolatban előzetes kommunikét kellett megjelentetni január 29-én a 19 órai Esti Krónikában és a 19 óra 30 perckor kezdődő TV Híradóban is. Február 2-án valamennyi központi napilapnak szalagcímen kellett köszöntenie az NDK párt- és kormányküldöttségét, a Népszabadságnak pedig Erich Honecker és Willi Stoph életrajzát, illetve fényképét is közölnie kellett a hasábjain. Az Esti Hírlapnak, a Magyar Rádióknak és Televízióknak hírt kellett adnia a küldöttség megérkezéséről, a tárgyalások megkezdéséről és természetesen azok befejezéséről is.⁶

Az MSZMP pártközpontjában 1972. január 29-re készült el a részletes program, amely szerint a fogadóbizottság tagjainak február 2-án szerdán, pontosan 8 óra 40 perckor kellett gyülekeznie a Ferihegyi repülőtér Kormányváro termében. Az NDK párt- és kormányküldöttségének különgépe 9 órakor szállt le.⁷ A megérkezéskor „Kádár János elvtárs, dr. Herbert Plaschke elvtárs és dr. Nagy Lajos elvtárs a repülőgéphez megy, és üdvözlí a gépből kiszálló vendégeket. A protokollfőnök bemutatja az érkezőknek a fogadtatásra megjelent személyeket. Az üdvözlések után úttörők virágcsokrot nyújtanak át a küldöttség minden tagjának.”⁸

Ezt követően a vendégek gépkocsikba szálltak, és a vendéglátóik kíséretében a szállásra hajtottak. A párt- és kormányküldöttség látogatásának idejére a magyar pártvezetés URH-s előfutót biztosított, de díszmotoros kíséret ezen a két napon nem volt. A megbeszélésekre az MSZMP KB székházában, a Politikai Bizottság üléstermében került sor. A küldöttséget minden alkalommal dr. Nagy Lajosnak kellett kísérnie a szállásról a tárgyalás színhelyére. A vendégeket az MSZMP KB székházának bejáratánál a KB apparátusának párttitkára és dolgozói üdvözölték, és virágcsokrokat nyújtottak át nekik. A tervezet szerint a díszvacsorára február 2-án került sor a Béla király úti Kormányvendégház II. épületében.⁹ Az előétel elfogyasztását követően pohárköszöntők hangzottak el. Erich Honecker megköszönte az MSZMP vezetésének a meghívást, majd rövid utalást tett az MSZMP X.¹⁰ és az SED VIII. kong-

⁵ Uo. 110–111.

⁶ Uo. 220–221.

⁷ Uo. 112–113.

⁸ Uo. 113.

⁹ Uo. 113–116.

¹⁰ A kongresszus által elfogadott határozat elsődleges feladatként szabta meg a szocialista demokrácia

resszusán elfogadott határozatok jelentőségére. Hosszasan elemezte a két ország előtt álló feladatokat, amelyeket véleménye szerint csak közösen tudnak majd megoldani. A két párt közötti kapcsolatokról elégedetten nyilatkozott, majd végezetül az NDK-nak a Német Szövetségi Köztársasághoz fűződő viszonyát is ismertette.¹¹ Kádár pohárköszöntőjében az első tárgyalási nap eredményeit ismertette, majd a két párt együttműködésének fontosságára hívta fel a jelenlévők figyelmét, hiszen szerinte „olyan közös feladatok várnak ránk Európában, szocialista ügyünk előre vitelében, a béke védelmében, amiket csak egyesült erővel tudunk megoldani, ha tömörülünk és vállvetve küzdünk. Szilárd és közös elhatározásunk, hogy együttműködésünket fejlesszük, még mélyebbé és erősebbé tegyük, közös ügyünk és népeink javára.”¹²

A tárgyalások

Az elfogadott program szerint február 2-án kettő, míg február 3-án egy alkalommal ülték tárgyalóasztalhoz az MSZMP és a SED képviselői. Az előzetes megállapodások szerint a diskurzusra közel nyolc órát fordítottak a tárgyaló felek. A tárgyalási témákat három nagy egységre osztották, amelyek közül az első a két ország belső helyzetével kapcsolatos kölcsönös tájékoztatás volt. Kádár János kiemelte, hogy Magyarország pillanatnyi helyzete biztosnak mondható, a lakosság jelentős része az MSZMP X. kongresszusán elfogadott határozatok végrehajtásán dolgozik, majd vázolta a gazdasági, a kulturális és a tudományos élet területén elért eredményeket és nehézségeket. Kádár kitért a parlamenti választások tapasztalataira is,¹³ „a nők helyzetével kapcsolatos határozatokra, az ifjúság vonalán hozott politikai és kormányzati intézkedésekre, a soron következő országos tanácskozásokra, a szocialista demokrácia és az állami élet tovább fejlesztésének kérdéseire. Megemlítette idegenforgalmunk alakulásának eddigi tapasztalatait és gondjainkat. Ismertette a párt, a kormány, a társadalom és tömegszervezetek előtt álló legfontosabb időszerű feladatokat.”¹⁴

Honecker tájékoztatójában emlékeztetett a SED VIII. kongresszusára, és az ott hozott határozatok eredményes végrehajtásának a szükségességére.¹⁵ A kongresszusra 1971. június 15–19. között került sor; a legfontosabb döntései a gazdaság, a szociál-

---

fejlesztését. Értékelte az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítás reformjának az eredményeit, a szocialista tervegazdálkodás fejlődését. A tanácskozás megerősítette a kétfrontos harc szükségességét, javasolta az állami oktatás rendszerének a felülvizsgálatát. A kongresszus a párttagfelvétel alsó korhatárát a 18. életévben határozta meg, emellett hangsúlyozta a párt munkásjellegének az erősítését, a kádermunka javításának a szükségességét.

¹¹ BArch, DY 30/2490. 15–23.

¹² MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 277–280.

¹³ Kádár János az 1971. április 25-i választásokra utalt.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 188.

¹⁵ Uo. 189.

politika és az ideológia területére vonatkozó irányváltásra vonatkoztak.¹⁶ Honecker kedvezőnek ítélte az azóta eltelt fél év eredményeit, amelyet a gazdaság mutatóival szemléltetett. E szerint az NDK nemzeti jövedelme az előző évhez képest 4,5%-kal, az ipari termelés 5,5%-kal, az ipari munka termelékenysége pedig 4,5%-kal növekedett. A lakosság nettó pénzbevétele 3,7%-kal, a kiskereskedelmi áruforgalom 3,9%-kal volt magasabb az előző évinél. A külkereskedelmi forgalmuk 6%-kal emelkedett; a szocialista tömb országaival 12,5% volt a növekedés, a Német Szövetségi Köztársasággal való forgalom 14%-kal emelkedett. A turistaforgalmukkal kapcsolatban elmondta, hogy 1971-ben közel 5 millió turista fordult meg az országban, ebből 1,5 millió volt a szocialista országokból érkezők száma.¹⁷ Komoly gondot okozott, hogy az „utóbbi három évben a rossz időjárás miatt kedvezőtlen helyzet alakult ki a mezőgazdaságban is. 1971-ben a termés kiesés – gabona – egységben számolva 4,9 millió tonnát tett ki, ebből 3 millió tonna esett a különböző gabonaféleségekre.”¹⁸ A fizetési mérleg tekintetében is egyensúlyi problémákat kellett orvosolniuk, hiszen az adósságállományuk a nyugati országok tekintetében összesen 4,2 milliárd márkára rúgott, amelynek pontosan 35%-a esett az NSZK-ra. Honecker azt sem felejtette el megemlíteni, hogy ezzel párhuzamosan közel 3 milliárd márka hitelt nyújtottak az úgynevezett „fejlődő országoknak” is.¹⁹ A szociális programjuk megvalósítása kapcsán elmondta, hogy foglalkoznak „a nyugdíjak és a rokkantsági járulékok emelésével. A kongresszus ezeket az intézkedéseket 1973-ra irányozta elő, de úgy döntöttek, hogy megvalósításukra részben már ez év folyamán sor kerül. A szociális intézkedéseknél alapelveként abból indulnak ki, hogy elsősorban a legalacsonyabb bérkategóriákban dolgozók fizetését emeljék, ugyanakkor a magasabb jövedelmeket érintetlenül hagyják.”²⁰ Az 1971–1975 közötti időszak tekintetében tervbe vették közel félmillió lakás felépítését és a bérleti díjak jelentős csökkentését.²¹

A második téma a kétoldalú kapcsolatokat érintette. Honecker elégedetten számolt be az elmúlt két év eseményeiről, és a közeljövő előrelépési alternatíváiról. Ennek érdekében a SED vezetése által jóváhagyott pártközi együttműködési tervet és gazdasági együttműködési tervet is átadtak a magyar félnek.²² Ez utóbbi egy nyolc pontból álló javaslatcsomagot tartalmazott, amely egyébeken mellett szorosabb együttműködés kialakítását javasolta a tartós fogyasztási cikkek gyártásának fejlesztésében és termelésében, elsősorban azért, hogy a két országban javuljon az áruellátás színvonala és növekedjen a választék. Mindez – úgy vélték – megfelel a SED VIII.

¹⁶ Schroeder, 2013: 233.

¹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 190–191.

¹⁸ Uo. 191.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 192.

²¹ Uo.

²² Uo. 193.

és az MSZMP X. kongresszusán hozott határozatoknak. Fontosnak tartották, hogy mindkét ország teljes mértékben használja ki a rendelkezésre álló kapacitásokat, bővítse a kapcsolatait, és jelentős mértékben növelje a fogyasztási cikkek cseréjét, beleértve a belkereskedelmi választékcserét is. Jó véleménnyel voltak az NDK–Csehszlovákia–Magyarország hármának a személygépkocsi fejlesztésében és gyártásában megindult együttműködéséről is. Ezen esetben háromoldalú kormányközi megállapodás megkötését javasolták, figyelembe véve az együttműködés jelentőségét is.²³ Az NDK vezetése úgy vélte, hogy a két ország kooperációjában „fontos feladat a kutatási és termelési együttműködés további elmélyítése, különösen a gépipar, az elektrotechnika/elektronika és a vegyipar területén, mindenképp a komplex technológiai megoldások kidolgozása érdekében, az építőelemek kooperációjában és specializációjában.”²⁴ Az irat szerint a két ország gazdasági együttműködése szempontjából létfontosságú szereppel bír nemcsak a hosszútávú, hanem az 1976 és 1980 közötti időszakra vonatkozó középtávú tervek megfelelő koordinálása is. A hatékony együttműködés érdekében ezért azt javasolták, hogy a központi tervező szervezetek bízzák meg azzal, hogy 1972 közepétől mindenképpen kezdjék meg a tanácskozást.²⁵ Az átadott munkaokmányban szereplő javaslatokat Wolfgang Rauchfuss egészítette ki, kiemelve az árucseré-forgalom, a kooperációs kapcsolatok, a fogyasztási cikkek cseréjének eddigi eredményeit.²⁶ További „közös feladatainkat a fogyasztási cikkek termelésének és bővítésének cseréjében, a személygépkocsi kooperáció megvalósításában, a haszonjárművek szakosításában, valamint az energetikai berendezések, a gyógyszergyártás, a vegyipar és a könnyűszerkezetes építés területén az újabb együttműködési lehetőségek feltárásában jelölte meg.”²⁷ Kérte továbbá, hogy a magyar fél vizsgálja meg a gabonakivitel lehetőségét, illetve azt, hogy a magyar fiatalok NDK-beli foglalkoztatásáról szóló szerződést²⁸ az 1973 utáni időszakra is hosszabbítsák meg.²⁹

Kádár János az NDK vezetése által átadott gazdasági együttműködésben foglalt javaslatokra válaszolva kifejtette, hogy valamennyi javaslatot megvizsgálják, és igyekeznek majd rövid időn belül válaszokat adni a felsoroltakra. Kiemelte, hogy hazánk a vegyiparban és a számítástechnikában, továbbá a gépkocsigyártási együttműködésben érdekelt. Kádár hangsúlyozta, hogy a magyar fiatalok NDK-ban történő

²³ BArch, DY 30 J IV 2/2. 24–25.

²⁴ Uo. 25.

²⁵ Uo.

²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 193.

²⁷ Uo.

²⁸ Az együttműködési megállapodást 1967-ben írták alá Magyarország és az NDK képviselői, amely keretében számos fiatal vállalhatott munkát Kelet-Németországban. Az egyezmény egyébként lehetőséget biztosított a kelet-német fiatalok magyarországi foglalkoztatására is, de ezt jóval kevesebb német vette igénybe.

²⁹ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 194.

munkavállalására vonatkozó együttműködési megállapodás meghosszabbításának lehetőségét természetesen megvizsgálják, egyúttal javaslatot tett arra, hogy az NDK-ból Magyarországra – ha nem is azonos létszámban – technikusok és más szakemberek jöhessenek.³⁰ Javasolta, hogy „fejlesszük együttműködésünket a nemzetiségi pedagógusok képzésében, iskoláink német-nyelvű tankönyv ellátásában. Felvetette továbbá, hogy a sajtó, rádió, TV, valamint a filmgyártás és az alkotóművészet területén valósítsunk meg széles körű együttműködést, s ennek megvalósítására, ellenőrzésére célszerűnek tartanánk, ha kulturális kormányközi vegyesbizottságot hoznánk létre.”³¹

Végül a két párt egyeztetett a nemzetközi helyzet aktuális kérdéseiről. Kádár kitért többek között a magyar–román, a magyar–jugoszláv, a magyar–kínai viszony kérdéseire és ismertette a képviselt magyar álláspontot. Honecker érintette az európai biztonság ügyét, továbbá hangsúlyozta, hogy mindenben támogatják a Szovjetunió és a többi szocialista ország tevékenységét. Úgy vélte, az elmúlt időszakban növekedett az NDK nemzetközi tekintélye, emellett az állam külpolitikai helyzetét is szilárdnak ítélte.³² A SED VIII. kongresszusára utalva megállapította, hogy „a német nemzet egységének kérdését a történelem már eldöntötte. Az NDK-ban kialakulóban van a szocialista német nemzet, az NSZK-ban pedig továbbra is a polgári nemzet létezik. Fontos tényezője a történelem menetének ebben a vonatkozásában, hogy a következő években fokozott integráció megy végbe az NDK és a szocialista országok között és ezzel egyidejűleg erősödik az NSZK integrációja a tőkés országokkal. [...] Az NDK nem hagyja magát zsarolni azzal, hogy az NSZK az ún. belnémet kereskedelemről származó gazdasági előnyök megvonásával fenyegetőzik. Évi 400 millió márkáért nem adják el az NDK-t.”³³

A SED vezetése a gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslat mellett átadott egy, a pártok közötti kapcsolatok fejlesztését célzó dokumentumot is. Ebben elsősorban a kelet-német állampárt VIII. kongresszusának határozatára utalnak, amely rögzíti a „szocialista közösség testvérpártjaival” való kapcsolatok elmélyítését. A javaslatcsomag a következő pontokat tartalmazta:

- „1. A pártjaink központi bizottságainak titkárai esetenként találkozzanak vélemény- és tapasztalatcsere céljából.
2. A jövőben a tapasztalatcserére vonatkozó terv az MSZMP és a SED között 2 évre kerüljön jóváhagyásra. 1972-ben és 1973-ban 6-6 tanulmányi delegáció és 4-4 központi bizottsági előadó cseréjére kerüljön sor.
3. A SED és az MSZMP megyei szintű kapcsolatait tovább kell fejleszteni. A cél az, hogy a szocializmus építése során szerzett tapasztalatokat jobban és gyorsabban

³⁰ Uo. 195.

³¹ Uo.

³² Uo. 196–197.

³³ Uo. 198.

cseréljük ki, a testvéri kapcsolatokat a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között szorosabbra fűzzük. A SED ZK jóváhagyja a kapcsolatok felvételét Halle és Veszprém megye pártbizottságai között.

4. A pártiskolák, a Marxizmus–Leninizmus és Társadalomtudományi Intézetek, valamint az elméleti és központi lapok mindkét párt részéről fejlesztik együttműködésüket.

5. Mindkét ország társadalmi szervezetei, különösen a szakszervezetek és ifjúsági szervezetek fejlesztik együttműködéseiket és rendszeres tapasztalatcserét folytatnak.³⁴

A delegáció tagjai nemcsak a tárgyalásokon vettek részt. A magyar fél február 3-án, a küldöttség hazautazását megelőzően – egyfajta délutáni programként – Erich Honecker, Werner Lamberz és Wolfgang Rauchfuss részvételével vadászatot szervezett Telkiben. A magyar felet Biszku Béla, Aczél György és dr. Tímár Mátyás képviselte.³⁵ Aczél György 1972. február 24-én kelt, Werner Lamberznek címzett levelében a vadászaton elejtett vadak trófeáiról számolt be, amely szerint a muflonos 190,75 int. pontos, ezüstérmes, az egyik bika agancsa pedig 178,04 int. pontos, bronzérmes minősítést kapott.³⁶

Összességében a tárgyalásokat mindkét fél sikeresnek ítélte, ugyanis úgy vélték, hogy a találkozók a párt- és az államközi kapcsolatok továbbfejlesztésének új szakaszát nyitotta meg.

Kitekintés

Az 1974. január 18-án kelt pártirat szerint Kádár és Honecker találkozója óta a két állampárt közötti kapcsolat kiegyensúlyozott, szívélyes, mindkét fél számára igen hasznosnak mondható. Ebben fontos szerepet tölthettek be a KB titkári találkozók. 1972 márciusában Nyers Rezső tett nem hivatalos látogatást Lipcsében, ahol a vásár megtekintése mellett Günter Mittaggal is egyeztetett. Egy évvel később Óvári Miklós és Katona István tett látogatást Berlinben, mely alkalommal a pártok képviselői az agitáció és propaganda területére vonatkozó együttműködési megállapodást írtak alá. 1973 júliusában pedig, Kurt Hager budapesti látogatása során kulturális megállapodás aláírására került sor. A KB titkárok találkozóin kívül – figyelembe véve a kétéves tervet – számos osztályvezetői és osztályvezető-helyettesi egyeztetésre is mód nyílt.³⁷ Az irat szerzője megállapította, hogy a „baráti kapcsolatok fejlesztésének

³⁴ BArch, DY 30/J IV 2/2. 22–23.

³⁵ MNL OL M-KS 288. f. 32 cs. 67 ő. e. 116–117.

³⁶ Uo. 285.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 32 cs. 112 ő. e. 60–61.

fontos eszköze az üdülőcsere. 1972-ben Werner Lamberz elvtárs, 1973-ban Kurt Hager elvtárs és Konrad Naumann elvtárs töltötte szabadságát nálunk családjakkal együtt. 1972-ben tőlünk Óvári Miklós elvtárs üdült az NDK-ban családjával együtt. Ezen kívül több osztályvezető, illetve helyettes kölcsönös üdülésére került sor.³⁸

Erich Honecker és Kádár János következő, többnapos egyeztetése több mint öt évet váratott magára, hiszen arra 1977. március 22. és március 25. között került sor, az NDK fővárosában, Berlinben.³⁹

Források és szakirodalom

BArch = Bundesarchiv, Stiftung Archiv Parteien und Massenorganisationen in der DDR

DY 30 = Protokolle des Sekretariats des ZK der SED, Sekretariat

DY 30/J IV 2/2.

DY 30/2490.

DY 30/98535.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

M-KS 288-32 = Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya) iratanyaga

M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e.

M-KS 288. f. 32. cs. 112. ő. e.

Müller-Enbergs–Wielgohs–Hoffmann–Herbst–Kirschey-Feix, 2010 = Müller-Enbergs, Helmut – Wielgohs, Jan – Hoffmann, Dieter – Herbst, Andreas – Kirschey-Feix, Ingrid: Wer war wer in der DDR? Ein Lexikon ostdeutscher Biographien. Berlin, Ch. Links Verlag, 2010.

Schroeder, 2013 = Schroeder, Klaus: Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR 1949–1990. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2013.

³⁸ Uo. 61.

³⁹ Bundesarchiv, SAPMO DY 30/98535.